

13. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Uluslararası

Türk Dünyası

Sosyal Bilimler Kongresi

28-29 Ekim 2015
Bakü / AZERBAYCAN

Yöntembilim Çalıştayı

31 Ekim 2015
Tiflis / GÜRCİSTAN

Bildiriler Kitabı

Ortaklığı ile...

İstanbul - 2016

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEN BİR KESİT BEKTÂŞİ GELENEĞİNDE MÂTURÎDÎ İZLER

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER¹

Özet

Bektâşî geleneğinin temel kaynakları olan Velâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Velî, Makâlât, Kitâbu'l-Fevâid, Makâlât-ı Gaybiye ve Kemâlât-ı Ayniye gibi doğrudan veya dolaylı olarak Hacı Bektâş-ı Velî'ye ait eserlerde var olan Sünnilik algısının büyük ölçüde Mâturîdîlikten beslendiğini söyleyebiliriz. Söz konusu Bektâşî metinlerde İmam Ebû Mansur Muhammed b. Muhemmed Mâturîdî es-Semerkindî'nin itikatta imâm ve rehber olarak kabul edilmiş olduğuna dair geçen ifadeler, bu hususun en somut tezahürü olarak kabul edilebilir. Özbekistan'ın Semerkand şehrinde dünyaya gelen Maturidî, Türk kültür çevrelerinde yetişmiş bir Türk din ve düşünce adamıdır. Kaynaklarımızda kendisinden "imâmu'l-hudâ/hidayet rehberi", "alemu'l-hudâ/hidayet bayraktarı" olarak bahsedilen bu düşünce ve bilim adamının dinî metinlere getirmiş olduğu akli yorumlar Hacı Bektâş-ı Velî'ye ulaşan bir sürecin tezahürüdür.

Bu bildiriye Türk düşünce ve dinî geleneğinde belirleyici bir rol oynamış olan Bektâşilik'de Bektâşî kaynakları üzerinden Hanefî ve Mâturîdîliğe ait unsurları sunacağız.

Anahtar kelimeler: Türk Kültürü ve Dinî Hayat, Türk-İslam Medeniyeti, Bektâşilik, Hanefî-Maturidî Düşüncesi.

I. Türk İslâm Medeniyeti ve Mâturîdî

Türk düşünce ve kültüründe İslâm dininin işkal ettiği yer ne ise birbirinden ayrılmaz bir bütün olan Türk-İslâm medeniyetinin temel dinamiği de Türklerin İslâmlaşma sürecinde itikadî zihniyetini oluşturan Mâturîdî ve onun kurumsal yapısı Mâturîdîliktir. Ebû Mansur Muhammed b. Buhammed b. Mahmud el-Mâturîdî (ö. 944), Irak'taki Eş'ârî ekolünden farklı olarak muhafazakâr kelamcılarının formalizmiyle Mutezile'nin rasyonalizmini uzlaştıran, Ebû Hanîfe'nin eserlerinde ortaya koyduğu inanç esaslarını sistemleştiren bir mezhebin müessisi olarak kabul edilmiştir. (Günlatay, 1943:81). İmâm Mâturîdî'yi öne çıkaran en önemli amil, onun akli ön plana alan metodudur (Fıglalı, 1986:76). O, Mutezile'nin Abbâsiler tarafından takibata uğradığı, Hadis taraftarlarının devlet tarafından desteklendiği, Şîî ve İsmâilî fikirlerin yanı sıra tasavvufî düşüncenin yaygınlık kazanmaya başladığı bir dönemde akıl ve vahiy arasında yaratılmak istenen bunalımı ve çatışmayı ortadan kaldırmaya ve onun yerine akli tekrar dinî bilginin üretilmesinde en güvenilir kaynak olarak öne çıkarmaya çalışan bir alimdir (Kutlu, 2003:54).

Temel inanç ve boyutlar bakımından *Makâlât* veya Hacı Bektâş-ı Velî öğretisi, Kur'ân ve Sünnet kaynaklı genel sufi düşüncenin de tamamen içindedir (Öztürk, 1990:97-98). *Makâlât'ın* Horasan ve bilhassa Nişapur'un şer'î'ata bağlı fikrî, tasavvufî, fikhî ve amelî cereyanlarıyla örtüşen bir nitelik arz ettiği dile getirilmektedir (Eröz, 1997:147-148). Yine *Makâlât'ın*, Kur'ân ve Sünnet'ten kaynaklanan İslâmî düşünce ile bu iki kaynağa ters düşmeyen Türk hassasiyet, duygu ve bir ölçüde de töresinin mükemmel bir kompozisyonu olduğu şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır (Öztürk, 1990:98). *Makâlât* bağlamında değerlendirildiğinde Hacı Bektâş-ı Velî'nin görüşlerinin genel olarak Sünnî anlayışın, özel olarak da Mâturîdîliğin ve Hanefîliğin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz (Hacı Bektâş-ı Velî, 1990: XXXVII).

XIII. yüzyıl Anadolu coğrafyasında Türk İslâm düşüncesinin kök salmasında önemli bir yeri bulunan ve Orta Asya'da Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî ve ahlâkî öğretilerinin uygulayıcısı konumundaki Hacı Bektâş-ı Velî ananesi, Anadolu ve Balkanlar ile İran ve Azerbaycan coğrafyasını sosyo-kültürel, ekonomik ve tarihsel pek çok yönden derinden etkilemiştir. Hacı Bektâş-ı Velî, "kâmil insan-fâzıl toplum" idealinin gerçekleşmesi için belirlediği ilâhî sevgi esaslı "davranışlar kuramı" ile, barış ve hoşgörü

¹ Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, omerfarukteber@akdeniz.edu.tr

temelinde uygulamalarla, sadece mensûbu olan zümrelere değil, bütün insanlığa açılarak sevgi dağıtmayı hedeflemiştir (Teber, 2008:125-131).

II. İmâm Mâtürîdî'den Hacı Bektâş-ı Velî'ye

Bektâşî geleneğinin yapısal özelliklerinin ve günümüze kadar gelen değişim ve gelişimi ortaya koyması açısından Bektâşî Erkânâmeleri, önemi büyüktür. Özellikle Bektâşî düşüncesinin ana kaynaklarında yer alan Ahitnâmeler ve Nasihatnâmeler, temeline selîm insan aklını yerleştirerek; insana saygı anlayışını esas alan, dinin amacı ve gayesinin insanlar arasında sevgi ve muhabbeti ikame etmek olduğunu vurgulayan çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Ebû Hanîfe-Mâtürîdî çizgisi akıl esas alan ve akıl taraftarlarının çizgisi olarak belirmiş, Ahmed Yesevî ve onun hocası Yusuf Hemedânî'nin de görüşlerinin temelini oluşturmuştur. Lokman Parende'den ilk eğitimini almış ve Ahmet Yesevî'nin öğretilerini takip etmiş olduğundan Ahmet Yesevî'nin halifesi sayılan Hacı Bektâş-ı Velî'nin de rey-akıl taraftarlarının temsilciliğini yapan Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi takip ettiğini söyleyebiliriz (Teber, 2008:128).

Bektâşî-Yesevî kaynaklarında Sünnîliğin kimlerden alındığına dair bir silsilenin yer almış olması, Sünnîlik etkisinin sadece sözselsel basit bir dışavurumun ötesinde köklü bir kabul olarak yansıdığını ortaya koymaktadır. Aslında tasavvufî kökenleri ortaya koyma amacıyla oluşturulan tarikat silsileleri tasavvufî oluşumlar arasında oldukça yaygındır. Ancak Sünnîliğe ilişkin bu şekilde bir silsile oluşturma teşebbüsü oldukça farklı ve özgün bir uygulamadır. Söz konusu silsileye göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin kendisinden alındığı kişi İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'dir. Ancak o bu mezhebi Allah'a kadar giden bir silsile çerçevesinde doğru ve meşru bir kaynaktan almıştır. Silsilenin Ebu Hanîfe'den önceki isimleri sırasıyla İmâm-ı Hammad, İmâm Alkame, İbrahim, Abdullah b. Mesud, Hz. Muhammed, Cebrail ve Allah (cc.)'dir (Hacı Bektâş-ı Velî, 2010:3b).

Hacı Bektâş-ı Velî *Makâlât* adlı eserinde genel İslâmî telakkilere uygun olarak "*âmentü esasları*" veya "*imân esasları*" olarak da ifade edilen altı esası kabul etmekte ve bunları şerî'atin ilk makâmı olarak değerlendirmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 1990:17). Bu durum aynı şekilde Erkânâmelere de yansımıştır. Erkânâmelerin başlangıcında öncelikli olarak verilen bilgi imânın altı farzıdır (Hacı Bektâş-ı Velî, 2010:3a-7b). Amentü formülasyonu çerçevesinde verilen bu esaslar, otuziki farz içerisinde mütalaa edilmiştir.

Hacı Bektâş-ı Velî imân konusunda akla da hâkim bir rol verdiğini şu sözlerle dile getirmektedir: "*İnanmak, bedene mi, yoksa ruh üzerine mi ödev düşer? denilirse biz, 'o akıl üzeredir' deriz. Ârifler katında da imân akıl üzeredir. Çünkü akıl bedende hükümdar, imân da onun vekili ve yardımcıdır. Hükümdar gitse yardımcısı da kalmaz.*" (Hacı Bektâş-ı Velî, 1996:113).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere ona göre aklın olmadığı yerde imândan da bahsedilemez. Hacı Bektâş-ı Velî bu yaklaşımı ile Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî gibi imân olgusundan hareket eden, fakat insanın aklî oluşumunu da bu imân üzere koymaya çalışan bir düşünür imajı çizerken, Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'nin temsil ettiği akılcı-hadarî dinî söylemin (Kutlu, 2001:22-25) bir temsilcisi olduğunu ortaya da koymaktadır. Aklın vucut geminin dümeni olduğunu ifade eden şiirsel metinler kaynaklarda yer almaktadır.

Türkistan Türklerinin İslâm'ı bir din olarak kabul ettikleri X. yüzyıldan itibaren Türklerin sahip oldukları Hoca Ahmed Yesevî, Hâce Yusuf el-Hemedânî gibi manevî değerleri sayesinde hoşgörü ve yüksek ahlak temelli bir İslâm anlayışını tatbik etmişlerdir. Öte taraftan mensubu buldukları Hanefî-Mâtürîdî kültür havzası genel olarak tasavvufî geleneği zihniyet yapılarının merkezinde tutan bir din anlayışı geliştirmişlerdir. Osmanlılar ve Osmanlılardan önce Anadolu'ya ayak basan Selçuklu Devletinde mezhebî tutum olarak daha çok Hanefî-Mâtürîdî çizgisi benimsenmiştir (Turan, 1971:16).

Tarih boyunca Türklerin dinî ve örfî kuralları sosyal yaşamlarının merkezine almış olmaları da amelleri imândan ayrı olarak görmelerine ve imân tanımının dışında tutmalarına sebep olmuştur. Bu ise özgün bir durumdur ve dikkat çekicidir. Tasavvufî geleneğe "*amel*", kişinin seyr-i sülukunu sağlıklı bir şekilde tamamlayabilmesi noktasında en önemli unsurdur. Çünkü tasavvufî geleneğe imân büyük ölçüde amelle birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Bu nedenle de çoğu tasavvufî oluşumlarda amel imânın asli bir unsuru olarak görülmüş ve birlikte değerlendirilmiştir. Bu durum daha ziyade Hanefî-Mâtürîdî çevrede ortaya çıkan tasavvufî hareketlerde kendisini göstermektedir.

Kelâm tarihiyle ilgili kaynaklar Sünnî kelâmın kurucusu olarak Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yi gösterirse de günümüze intikal eden eserlerden hareket edildiği takdirde bu kurucunun Ebû Mansûr el-Mâtürîdî olduğunu söylemek gerekir (Topaloğlu, 2003:151).

Sonuç olarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: “Bektâşî Erkânnâmelerinin Ahmet Yesevî'nin Hikmet'lerinden ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin öğretilerinden mülhem olduğu ve Türklerin din anlayışlarının Tevhid merkezli ve ahlâk temelli olarak şekillenmesine katkı sağladığı inkâr edilemez.” (Onat, 2003:220).

Kaynaklar

- ERÖZ, Mehmet, (1977), *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik*, İstanbul.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, (1986), *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdulbâkî, (1963), *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul.
- GÜNALTAY, Şemseddin, (1943), “Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, *Bellekten*, C. VII, ss. 78-94.
- GÜNDOĞDU, Cengiz, (2007), *Hacı Bektâş-ı Velî, Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Yeni Bir Yaklaşım*, Aktif Yay., Ankara.
- Hacı Bektâş Velî, (1996), *Makâlât*, Haz. Esad Coşan, Sad. Hüseyin Özbay, Kültür Bak. Yay., Ankara.
- Hacı Bektâş Velî, (2010), *Besmele Tefsiri*, Hacı Bektaş Veli Külliyyatı, Haz. Hamiye Duran, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara.
- Hacı Bektâş Velî, (2010), *Fevâid*, Hacı Bektaş Veli Külliyyatı, Haz. Baki Yaşa Altınok, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, (1966), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDİB. Yay., Ankara.
- KUTLU, Sönmez, (2001), “İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri”, *İslâmiyât*, C. IV, S. 4, ss. 22-25.
- KUTLU, Sönmez, (2003), “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâturîdî”, *İmam Mâtûrîdî ve Mâturîdîlik, Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâturîdîlik Mezhebi*, Haz. S. Kutlu, Kitâbiyât Yay., Ankara, ss. 5-28.
- ONAT, Hasan, (2007), “Ahmet Yesevî'nin Din Anlayışı ve Bektâşîlikteki Bazı Yansımaları”, *2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektâşîlik Bilgi Şöleni, Bildiri Kitabı*, Ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Ankara, C. 1, ss. 213-226.
- TEBER, Ömer F. (2008), *Bektâşî Erkânnâmelerinde Mezhebî Unsurlar*, Ankara.
- TOPALOĞLU, Bekir, (2003), “Mâturîdî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, ss. 151-157.
- TURAN, Osman, (1971), *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul.